

УДК 821.162.3'06-2.09:17.022

РОМАНТИЧНА СМЕРТЬ ГЕТЬМАНА В ТРАГЕДІЇ Й. В. ФРІЧА “ІВАН МАЗЕПА”

Григорій МОВЧАНЮК

*Вінницький інститут економіки
Тернопільського національного університету,
кафедра загальнонаукових гуманітарних дисциплін,
вул. І. Гонти, 37, 21000 Вінниця, Україна
тел. (0038 043) 251 19 29*

Трагедія Й. В. Фріча (1829–1890) – “Іван Мазепа” (1865) вважається найважливішим його драматичним твором. В ній він представив події в Україні початку XVIII ст., зокрема, діяльність гетьмана Івана Мазепи, спрямовану на визволення України від російської залежності. Драматург зображує реалізацію гетьманом свого задуму. Показує перебіг Полтавської битви 1709 р., поразку і втечу з Карлом XII в Молдавію. Фріч романтизує свого героя. Замість природної смерті автор трагедії інтерпретує героїчне самогубство Івана Мазепи як підтвердження саможертвовної відданості Україні та ідеї, якій присвятив життя.

Автор статті зосередив свою увагу саме на цьому моменті, розкрив демократичні тенденції твору та доцільність такої заміни, проаналізував мотиви, якими керувався Фріч.

Ключові слова: національні ідеали, демократичні тенденції, саможертвність, героїчний суїцид, патріотизм.

Трагедія Й. В. Фріча “Іван Мазепа” належить до його кращих драматичних творів [9: 94]. Оспівавши героїчний чин українського гетьмана, який повстав проти сваволі російського царя Петра I і намагався вивести Україну з-під російської політичної зверхності, домогтися її самостійності, чеський письменник ставив його як приклад борцям за свободу і незалежність, тому цей твір опинився під забороною як в Російській, так і в Австрійській (згодом Австро-Угорській) імперіях. Не краща доля чекала його і в радянські часи, коли ім'я Івана Мазепи забороняли й згадувати. В незалежній Україні відновлюється історична справедливість щодо гетьмана, з'являється багато публікацій, проводяться різноманітні акції на його пошанування. Однак, що стосується дослідження вказаного твору, то ми змушені констатувати, що трагедія “Іван Мазепа” досі не видана в Україні, а недоступність оригіналу утрудняє його дослідження. Завдяки окремим нашим публікаціям, а також деяких інших дослідників типу Івана Мазепи у світовій літературі вже встановилася певна думка і щодо його інтерпретації [1, 3, 4, 6].

Твір чеського письменника багатоплановий, складається з п'яти дій, центральною постаттю його є Іван Мазепа. Головного опонента Мазепи Петра I серед дійових осіб немає – про нього можемо довідатися хіба що з діяльності чи уст інших персонажів. Характеристику Іванові Мазепі автор п'єси складає за допомогою розповідей та вчинків

інших дійових осіб, а також з уст і поведінки самого героя. Достеменно гетьманові належить найбільше вербальних виявів у п’єсі, – як у діалогах, так і в монологіях. Його монологи бувають досить розлогими, автор надає гетьманові можливість виговоритись, висповідатись у контексті драматичного дійства. У цих сповідях гетьмана – його думки, наміри, бажання, веління. Безумовно, Фріч акцентує не одного І. Мазепу. Його завдання – зобразити, оспівати боротьбу українців за свою свободу, показати козацтво як могутню політичну, військову і культурну силу, як ядро українського народу, його організованість, а заодно й різне бачення козацькою старшиною шляхів досягнення мети. Усе ж І. Мазепа концентрує і практикує найбільш важливі кроки політичних і соціокультурних поривань українців кінця XVII – початку XVIII століть. Слід, однак, мати на увазі, що твір чеського драматурга постав через півтора століття після зображуваних ним подій, коли багато чого змінилося в історичній долі України та Європи. Скажімо, у XVII ст. тривала епоха Просвітництва, а літературно-мистецьким методом було бароко, яке згодом поступилося класицизму. В Україні тоді писали і розмовляли староукраїнською, старопольською і латинською мовами, а зі Сходу підступала й староросійська. Феодалізм занепадає, гряде капіталізм, розвивається Німецька класична філософія, яка готує епоху романтизму. В літературі романтичними першовідкривачами стають колишні класицисти Гете і Шіллер, потім Новалис і Гофман, Байрон і Шеллі, Беранже, Міцкевич, Пушкін, Шевченко, Петєфі, Карел Гінек Маха – справжні кумири національних літератур.

Відомо, як ще зовсім юний Фріч зачитувався драматичними творами Шіллера й, безумовно, перебував під його поетичним впливом. Тридцятирічний Фріч запалюється ідеєю написати великий драматичний твір про Івана Мазепу, діяльність якого значною мірою вписувалася в його політичні та літературні інтереси. Розвиток ідеї написати трагедію і робота над п’єсою простежується у його щоденниках. Щоденники (рукописи) Фріча за 1863 рік рясніють записами про його роботу над трагедією “Іван Мазепа”. Вони зберігаються у фондах Пам’ятників Національного письменства в Празі¹.

Фріч відбув багаторічне покарання у суворій Комарненській в’язниці за участь у революційних подіях, барикадних боях 1848 р. та підготовку спільно з М. Бакуніним державного перевороту в Австрії 1849 р. [2: 25]. Його, випущеного на свободу 1854 р., продовжували називати “амнестованим зрадником батьківщини”, зрештою депортували з імперії. Зрадником Батьківщини в Російській імперії називали й І. Мазепу. Отже, в особі українського гетьмана І. Мазепи Фріч вбачав і типові риси власної долі. Цей український гетьман своєю неординарною поведінкою, інтелектуальними достоїнствами, інтимними рисами захоплював не одного романтика. Свої запальні рядки йому присвятили Байрон, Словацький, Рилєєв, Пушкін та багато інших. Фріч був ознайомлений з їхніми творами, що додатково переконувало його у важливості для літератури поширювати радикальні настрої цього трагічного образу. Чеський поет не приховував певних паралелей між власними настроями та думками і вчинками гетьмана. А коли історія, традиції і культура українців з дитинства стала для нього відкриттям і джерелом натхнення, то це врешті переросло у його заповітну мрію. Як засвідчують його щоденники та окремі записи у них дружини Фріча – Анни Кавалірової-Сазавської, драматург присвячував роботі над п’єсою свою цілоденну працю. Зберігся й рукопис п’єси у двох лінійованих загальних зошитах.

Іван Мазепа стає улюбленим романтичним героєм Фріча. У 1865 р. поетові вдається видати трагедію “Іван Мазепа” окремою книгою і навіть згодом поставити на сцені

¹ Архів Й. В. Фріча досі не описаний, але доступний для користування.

чеського театру. Пригадаємо, що першим його драматичним твором про національно-визвольну боротьбу українського народу (на жаль, досі не опублікованим, але також поставленим чеським театром) була п'єса "Тарас Бульба" – довільна інсценізація одної меншої повісті М. Гоголя.

Наразі нас цікавить розгляд романтичної смерті гетьмана у п'єсі, тому зосередимося в основному на її прикінцевій частині – монолозі, в якому автор мотивує завершальні трагічні колізії твору. У монолозі автор подає сповідь гетьмана перед Богом, собою і українським народом. П'єса добігає кінця. В ній – історія урочистих моментів життя гетьмана і його сподвижників, його кохання з Марією (Мотрею Кочубей), її уявлення свого щастя з гетьманом, мрії і сподівання, гіркі хвилини розчарувань, вірність, стосунки Мазепи з С. Палієм, К. Гордієнком, П. Орликом, А. Войнаровським, Карлом XII та іншими, з ким вирішував справу порятунку України від іноземних загарбників. Після того, як Полтавську битву було програно, цар Петро I вдається до всіляких методів, щоб турецька влада, на території якої перебував гетьман, видала його Росії. Сума винагороди за гетьмана була значною і турецька влада могла не втриматися перед спокусою отримати великий бариш, а заодно й інші вигідні для себе позиції у стосунках з Росією.

Фріч зображує торги тодішніх володарів світу. Гетьман у цій ситуації не лише думає про себе, його й надалі хвилює доля України, її людей, доля створених ним культурних цінностей. Цар не випадково домагався видачі І. Мазепи. Він і тодішня російська дипломатія чудово розуміли, що, отримавши до рук організатора руху за самостійність України, вони тортурами змогли б добитися багато політичного зиску для подальшого знищення України та реалізації інших великодержавницьких планів. Це була б демонстрація їхніх силових можливостей перед світом. Для гетьмана та України це оберталось величезною трагедією, під загрозою цілковитого знищення опинялося козацтво та планувалася переорієнтація православного духовенства на службу царатові, адже Петро I відразу ж після розриву з гетьманом примусив духовенство проголосити І. Мазепі анафему. Скоро Петро I почав витягувати з України її інтелектуальний потенціал, найвищих вчених, таких як Ф. Прокопович. Він не лише забирав їх у Москву, а й розселяв по глибинах Росії, руйнував всілякі вияви національного життя в Україні. Далекоглядний І. Мазепа це передбачав і намагався уникнути злої долі. Безумовно, скорботні переживання так чи інакше прискорювали процеси погіршення його психологічного стану і врешті призвели до його передчасної смерті.

Однак художній твір не задовольняється переказом природних процесів добігання до кінця днів гетьмана. Тому Фріч винаходить інші методи завершення смертю. Моделюючи цей момент в дусі романтичних традицій, драматург надає можливість героєві самому мотивувати власну кончину. І. Мазепа був колоритною постаттю, у нього було про що роздумувати і сказати самому собі в монолозі, тим паче у стилі романтичної сповіді.

Фрічів І. Мазепа, залишаючись наодинці, не просто переповідає історію свого життя, а й зосереджується над конкретною ситуацією, коли прямі його вороги – як російська, так і турецька влада – вирішували його долю. Чи був це страх гетьмана потрапити до рук російського тирана? Чи була це спроба чинити йому опір? Чи були це якісь інші психологічні надриви, спричинені екстремальною ситуацією? Завданням Фріча було створити ефективну кінцівку трагедії, яка б забезпечила не лише успішне сценічне вирішення, а й виразила позиції демократичного лідера, який навіть ціною власного життя здійснює торжество своєї ідеї. Щоб надати можливість читачеві самому ознайомитися з останнім монологом І. Мазепи, я переклав його якомога ближче до оригіналу:

V. СЦЕНА

Мазепа з'являється з бічного входу.

Гай-гай, Мазепо! – приниження твоє ще тільки починається при цьому! – Паша противиться в Бендерах тебе тут поруч з королем вітати. Король благочестив, я ж наче пес – він тут герой, а я слуга невірний! Правди не простягнеш в привітання прилюдно, щоб за це не дорікнув великий самодержець і сусіда. – До цього не звикати, вже старий, аби сьогодні ревно червоніти, чи опускати очі, мати сором, багаті доокольний світ простити цю відвагу – разом з ними повітрям одним дихати, ось так. – Мазепо, ні! Сум'яття твоє перше – останнім стане! Цар сполягає на турків, на султана, що він видасть, – а Ізмаїл-паша так захопився шляхетністю своєю – як павич довкола короля виляє, нахваляється, що цар Петро даремно пропонує єфимків чи дукатів мільон, якщо живого гетьмана доставить! – Ціна сліпуча – на царя й пашу. З такої суми годі жартувати, чи байдуже кивати на ту щедрість, чи сполягати на великодушність, що я не стану жертвою торгів! – Тебе я, царю, добре зрозумів – як прагнеш перед цілим світом стражця – розшматувати! – Але я не можу

життя, що дороге вітчизні, Україні, катам своїм віддати прямо в руки! Не байдуже для віри в майбуття як згинуть – у муках, як злочинець, на гільйотині, чи добровільно – сам, тільки тому, щоби на сміх не видав свій заповіт запеклим ворогам! – Що ж скажуть? Один гукне – то Ганнібал! – А другий – з відчаю в нещасті відмучився за злісний намір свій! Ні! Про відчай тут не сміє бути й мови! – Помру, як напівбог, приволеній судьбою, сам за собою поपालю мости! – З усмішкою помру, запевнившись на тому, що не вмира народ, допоки не діжде плодів свого святого майбуття! –

(Здіймає з руки перстень).

Цей перстень від Марії приборіг трутизну ладну (підходить до столу). Хоч вірю я, що ввічливий господар – і грішних християн вином частує

(вкидає перстень в келих).

Як він звучить звабливо! – Нетерпеливий коника дзвінок, що на світанку будить козака в дорогу. Гей на коня... мерщій! – ось так і підкріплюсь.

(Наливає вино).

Отже, Фрічів Мазепа, щоб не потрапити до рук своїм противникам, які зчинили над ним торги у мільйон єфимків – сума на той час була величезна – приготував собі напій з отрутою, що була прихована у перстені, подарованому Марією. Мазепа перейняв рішення і чекає тільки слушної нагоди, щоб прийняти трунок. Він ще має продемонструвати це рішення перед громадою так, щоб підкреслити свою відданість улюбленій Батьківщині.

Монолог Мазепа переривається з приходом соратників – Орлика й Войнаровського. Гетьман вітає прибулих і говорить, що Дніпро змілосердився, коли прислав їх до нього, що й вони врятувалися від загибелі. На це Войнаровський відповідає, що прийшли вони не самі, адже тисячі козаків горнуть до Мазепа з усіх сторін, щоб уникнути страшної помсти царя. Полки, які йому здалися, він роззброїв і сотнями пов'язаних висилає на Ладогу копати канали. Цар дав наказ зруйнувати Січ, а рештки старшини збирається навічно посадити в каземати. Войнаровський сповіщає також, що, за чутками, в Києві з наказу царя – мовляв, вільним голосуванням – гетьманом обрано Скоропадського. Мазепа висловлює жаль, що гетьманом призначено не Полуботка, а Скоропадського. Орлик намагається розрадити гетьмана, повідомляє, що козаки, як і раніше, шанують свого керманіча і воліють, щоб скоро під його знаменом знову повернутися на Батьківщину, в бій. Цю думку підтверджує і Войнаровський:

Не гайся, отче України, сини твої
тебе вітають, немов не сталося біди,
й нічого ще не втрачено на цьому.

Усе ж Мазепа знову входить у стан, коли виголошував свій монолог, і тепер прорікає думки й спонуки, звернені до присутніх, вважаючи, що їхня ейфорія підігривається молодістю, проте реальність інша. В глибині душі Мазепа ще продовжується той інтроспективний монолог, навіяний подіями, коли він переправлявся через Дніпро і відчув, як ріка загучала своїми порогами на прощання, аж защемила душа, наче по ній перебіг мороз. Та що більше він віддалявся від рідної ріки, то дужче вона гучала, як похоронна пісня. Незважаючи на присутність Орлика і Войнаровського, гетьман переживає прощальний гомін ріки, який все з більшою силою котиться в долину, шириться по всій кружині, яку він колись плекав, а тепер довкола нього росте стіна такого потопу, що він більше нічого не бачить, крім могил та хрестів по Батьківщині, Україні! Та в цю мить він знову повертається до присутніх і просить, щоб вони побажали йому померти, бо якщо Батьківщина й відродиться, то її він вже ніколи не побачить. Орлика він зобов'язує залишатися з козаками і у степах Херсону заснувати нову Січ, а Войнаровського просить повернутися в Україну та будити народ піснями:

А ти, співаче мій,
вернешся в Україну. Й коли почувеш,
як людність вихваля царя, мене кленучи,
то заспівай їм тиху сумну думу –
Та дума переможе всю клятьбу,
коли ж якась лишалась крізь віки
без відгону і без розуміння,
але пробудить, хоч одну козацьку душу,
душа та відомстить за Батьківщину! Я певен.
На цьому й попрощаємось, сини.
Цим келихом вам гетьман побажає:
“Хай Батьківщина встане й боротьба!”
(*Випиває*).

Орлик і Войнаровський не відали, що в тому келиху була трутизна. За мить заходять шведський король Карл XII з Ізмаїлом, Понятовським і Розеном. Король з іронією повідомляє, що цар не заспокоюється і прислав вже п'ятого гінця з вимогою видати гетьмана. Але Карл XII запевняє його, що цар робить марні потуги. Так само привітно озвався до гетьмана Ізмаїл-паша, переконуючи його в своїй повазі. Проте Мазепа розуміє, що попри їхнє добре налаштування до нього, він серед них тепер становить основну перешкоду в дипломатичних переговорах, що відбуваються під пресингом царя, котрий настирливо вимагає видачі гетьмана і промовляє свої останні слова:

Воїстину, тим людям в Україні,
що хвалять царську милість і кленуть Мазепу,
перекажіть моє вітання найостаньше!
Щасти вам! Я ж трутизну спив!
(*Осувається*).

В цій обстановці Карл XII присягає, що не віддасть цареві навіть мертвого гетьмана, а Войнаровський мовить, що осиротілим козакам здається, немовби зі смертю Мазепа вони кладуть в домовину саму Україну.

Отже, у цих прикінцевих сценах трагедії концентрується весь сакральний сенс драматичного твору, написаного в манері європейського романтизму, у якому чергуються короткі динамічні дієства з розлогими трибунними монологіями, де центральний герой виражає свою самооцінку й апологію власного чину, мотивуючи це епохальними духовними й

соціокультурними завданнями, що неодмінно супроводжували багатьох видатних романтиків. Особливо це було характерним для авторів англійських і німецьких п'єс, у яких герої, переступаючи межу життя і смерті, залишали свої заповіти і завдання, які мав би довершити наступник. Ці художні прийоми перегукуються з життєвими реаліями доби, коли люди так само героїчно вмирили на барикадах, сподіваючись, що вони віддають життя за справедливість і що ця справедливість неодмінно утвердиться вже після їхньої смерті в ділах і пам'яті нащадків. Фріч природно не міг піти проти епохи, якій також присвятив життя, бо ж і духовна атмосфера неписаними законами продиктовує, як має вчинити людина в екстремальних ситуаціях. А в епоху романтизму люди самі шукали таких екстремальних моментів, щоб бути учасниками їхнього подолання та виявити при цьому самопожертву. На цих подвигах і варіюється мистецтво романтичних авторів, які природно романтизували навіть події сивої давнини. А життя і діяльність І. Мазепа цьому сприяли.

Отже, трагедія і суїцид героя – характерне явище європейського романтизму. Чин суїциду не нове в історії цивілізації. Згадаймо античного філософа і лікаря Емпедокла, який покінчив життя самогубством у кратері вулкана Етна. Якщо простежити вчинок великого Сократа, якому суд в Афінах виніс смертний вирок, але як засвідчує Платон в “Апології Сократа” [7: 70–111], у приреченого філософа були всі шанси уникнути смерті, друзі йому навіть пропонували безпечно вивести його з в'язниці і переховувати. Проте Сократ, оцінюючи становище, яке виникло довкола нього і етику власного обов'язку перед своїм вченням, учнями і громадою прийшов до висновку, що доречніше буде прийняти смерть, ніж переховуватися, виховувати ще малолітніх своїх синів, але перекреслити принципи, за які він змагався у житті. І він власноруч випиває цикуту та спокійно спостерігає біологічний процес власної кончини. Величезної популярності свого часу набула повість Гете “Страждання юного Вертера”, коли герой закінчує життя самогубством. Покінчила життя Катерина з однойменної поеми Шевченка. Кинулася у хвилі Дніпра героїня ліричного вірша Фріча “Дніпро”, не витримавши страждань за коханим, що не повернувся з походу. А невже старий козарлюга Тарас Бульба з повісті М. Гоголя не вирішив піти на смерть, щоб не віддати ворогам навіть люльки. Всі ці акти самогубства, чи то суїциду, відповідно вмотивовані обставинами і не є актами супроти життя чи Бога, як дарителя життя, що категорично засуджується християнством. Теолог Жан-Марі Обер у “Моральному богослов'ї” зазначав: “Проблему самогубства розглядають як убивство з тією особливістю, що, вчинене проти самого себе, воно вже є запереченням інстинкту самозбереження, міцно вкорінене в кожній живій істоті. Воно передбачає, незважаючи на звичний аспект, внутрішній крах людських ментальних спроможностей, що є в загальному наслідком тяжкої нервової депресії. (...) Кожна істота носить у собі образ свого сотворителя. У загальному сотворенні кожна особа обдарована неоціненною вартістю. Але кожна людина потребує солідарності. Констатуючи, що наше суспільство доводить деяких до розпачу, закликаємо до вислуховування й розуміння всіх тих, які втрачають надію у своїй боротьбі проти самотності. По-стараймось довести, що життя має сенс, вартість і мету, які живлять наші переконання й наші надії” [5: 202–203]. Розглядаючи сенс смерті, філософ Жан Поль Сартр зазначав: “...смерть стає смыслом життя, як завершення акорду є смыслом мелодії...” [8: 538].

Християнство закликає до співчуття ближньому, надання йому допомоги, якщо людину охоплює розпач, тим паче, коли її доводять до стану самогубства. В реальності І. Мазепа помер природною смертю, і навіть якщо він потрапив у важкий психологічний стан після поразки і вимушеного залишення Батьківщини, опинившись у лабетах одного з його ворогів, – він рук на себе не наклав. Залишилися предметні свідчення перетікання його хвороби і смерті. Фріч же художньо потрактував завершення історичної і політичної місії І. Мазепа в романтичний спосіб, представляючи його героєм і захисником власних життєвих принципів до останнього подиху. Реальний гетьман був, безумовно, постаттю героїчною і навіть видатним діячем європейського масштабу, що підтримував умілі диплома-

тичні стосунки з багатьма державними володарями Європи. Але в одному драматичному творі неможливо представити всю велич його державної гідності. До розриву з Петром I гетьман був формально шанований царем, з ним рахувалися й інші високопоставлені російські урядовці, захоплювалися гетьманом і європейські правителі. Для самого Фріча Мазепа був зразковим персонажем не лише в літературі, а й у політичній діяльності.

Кожен визначний поет творить для себе і суспільства ідеальний образ героя, який може послужити досягненню його мети. Фріч творив Мазепу визволителем не тільки України, а й таким, що має надихати до визволення всі слов'янські народи, тому, відбираючи кращі риси реального Мазепа, він моделює з нього романтичного героя, який для втілення мети не шкодує повноти власних сил і навіть життя, а справедливість і незалежність Батьківщини йому понад усе. Фрічів Мазепа не хоче, щоб інші за нього страждали не лише в середовищі козаків і їхніх родин на Батьківщині. Він воліє, щоб через нього не постраждали Карл XII, польський дипломат Понятовський та й османські владоможці. Він прямо заявляє, що не хоче бути обузою і перешкодою в міждержавних зносинах, що власною смертю позбавить їх такої участі. Отже, І. Мазепа як трагедійний герой не є самогубцем з перестрашу чи зневіри у життя через втрату державних привілеїв. Та й Орлик і Войнаровський заявляють, що козаки і після поразки горнуть до улюбленого гетьмана і готові стояти з ним до останнього. Мазепа ж залишається розсудливим і зауважує козакам, що він політик і добре знає, що втраченого йому не повернути. Але він стоїть перед вибором і знаходить реальні шляхи продовження започаткованої справи у тих завданнях і настановах, які він дає молодим – це наново організувати козацтво і дати бій ворогам, а також будити народ духовними чинниками. Мазепа, так би мовити, в екстремальних умовах позитивно вирішує екзистенційні запити щодо сенсу життя. Він доводить справу до логічного завершення, переконує тих, хто його оточує, у важливості своєї позиції і настанов і приймає раціональне рішення самому статечно відійти з політичної арени через самогубство. Така художня інтерпретація Фріча, який вибрав один із найефективніших варіантів розв'язання складної трагедійної колізії.

Фрічів Мазепа помирає у зважуванні обставин свого становища та морального сенсу життя і смерті і героїчно ступає у царство іншого виміру буття. Це сократична версія трагедійного архетипу романтичної смерті гетьмана. Ми можемо дискутувати стосовно античних взірців архетипів в епоху романтизму, яка значно оновила розуміння сенсу людського життя та значимість героїчного чину. Але ж і християнство, що в середньовіччя відсунуло античність в історію, також запропонувало саможертвовну смерть в особі Ісуса Христа, а то й таких еретиків, як Ян Гус, що прийняв мученицьку смерть в ім'я справедливості. Реальний Іван Мазепа як гетьман також пішов на свій доленосний вчинок задля захисту справедливих національних інтересів українського народу. Тому так чи інакше сократичність безумовно виявляється у його самогубстві.

Герой п'єси – від гетьмана, Марії, козаків, старшини, аж до Карла XII динамічні і морально мотивовані персонажі. Не у всіх деталях трагедія рівна. Деякі її сцени нагадують барикадне дійство 1848 р., тому що Фріч більше дбав про тенденційність творів, ніж про їхнє філігранне опрацювання. Зате його твори не камерні, а втягують читача у живе натхнення змагання. Заключний монолог гетьмана, який ми вибрали для ілюстрування романтичної смерті героя, також дещо нерівний, тяжіє до ретроспекцій. Герой втратив смисл особистої політичної екзистенції, але як моральна особа він акцентує духовні цінності ціною свого життя. Фріч дещо запізнився – хронологічною версією саможертвовного романтичного взірця, адже твір з'явився в публікації 1865 р., коли романтизм у Європі вже вичерпував себе. Але змодельовавши високоморальний тип українського гетьмана, розширивши його морально-критичні межі та пов'язавши з обов'язком людини перед суспільством, він створив вічний взірець самовідданого борця за незалежність Батьківщини, що став актуальним і для інших слов'янських народів. Зрештою, індексувала його

драматургію і австрійська, і комуністична влади. Практика увінчує теорію торжеством справедливості. Іван Мазепа звершив свою задуману спробу визволення Батьківщини практично – хай і цілковито невдало й трагічно не лише для нього. Тому перед фактом чину І. Мазепи жоден історик не може нічого переіменувати, хіба інтерпретувати в міру власного розуму і совісті. Фальсифікатори можуть писати про І. Мазепу всілякі вигадки, не погоджуючись з його політичною позицією, але за моральними принципами гетьман виграв бій за Україну, тому що не зрадив їй і пішов на воістину відчайдушний крок. І саме це надихнуло Фріча написати трагедію про Мазепу, іронічно завважуючи для публіки, що цим він ворухить одні “зрадливі” позиції, маючи на увазі і самого себе. Якби в цьому не було іронії, то Фріч не взявся б за таке відповідальне діло, що яскраво відзеркалює щирість його радикально-демократичної позиції.

Проблематика трагедії тісно переплітається з проблемою героя, хоч це речі далеко не тотожні. Та це тільки увиразнює їхню співвідносність, взаємодію, віртуальні перспективи. Трагедія, зображена в п’єсі, не обмежується смертю її персонажів, а обростає трагедійними ситуаціями національного масштабу, коли одна нація застосовує духовний чи фізичний геноцид щодо інших народів. Так, історію України Фріч розумів як трагічну історію, але накреслював для неї щасливе майбутнє. Цей твір цілком відповідає його світоглядним інтересам, спрямованим на перспективу. Його Мазепа, перенесений з епохи просвітництва та барочних стильових виявів, вписується у романтику за європейськими зразками, за радикалізмом політичним і мистецьким. В “Тайдамаках” Шевченка ми також знайдемо чимало типових для трагедії Фріча сцен, хоч Шевченко написав свою поему на два десятиліття раніше, але тут зіграв роль дух епохи та здатність відтворювати реальні картини життя. Тут виявляє себе і доля ідей, які живуть набагато довше, ніж їхні автори, навіть епохи. При цьому важливо, що успіх забезпечує правда життя. Не випадково в О. Пушкіна образ Мазепи в поемі “Полтава” не зазвучав, бо був спотворений великодержавницькими пристрастями їхнього автора, що порушив принцип справедливості. В “Полтаві” торжествують чарівні картини української природи, навіть образ Марії ще подекуди передає натуральні риси, але Пушкінів Мазепа карикатурний і не сприймається навіть тими, хто Мазепу ненавидить. Попри романтичну інтерпретацію і художні домисли саме у правдивості зображення подій у Фріча ми вбачаємо успіх його твору. Вирішивши проблему героя з акцентами на сенс життя і боротьби за справедливість, Фріч порушив філософську проблему романтичної екзистенції архетипа з проекцією на її сенс у реальному бутті людини і народу. І цей сенс він розділив на декілька складових – коли Мазепа втратив сенс життя на фізичному чи й біологічному рівнях, то своєю смертю він запропонував його етичний сенс як такий, що поліпшує ситуацію в політичних колах, а заодно і в духовному та соціокультурному житті народу.

Про різні вияви і значення смерті пишуть богослови, психологи, філософи, літературознавці, письменники. Фріч показував її етичний сенс і не тільки у цій трагедії, ще сам юнаком він інсценізував власний відхід від життя, щоб здійснити романтичну подорож в Німеччину, Англію та Францію, вводячи в оману рідних, щоб не наздоганяли його в дорозі. То ж деякий досвід він отримав і з власних переживань. Можливо, із цього досвіду він додав щось і до образу Мазепи, особливо, коли гетьман у монолозі заглиблюється у власні переживання та споглядання, все, що перехрещувалося у змісті характеру та тієї інформації, що поступала ззовні – недосконалість людського світу, суспільства, індивідуума, претензії щодо його вчинків, інтриги, жадоба ворогів помститися за те, що намагався здійснити благі наміри, які торкалися не одного становища України, а й протиборства у європейській спільноті, у якій говорили не стільки здоровий глузд чи дипломатична служба, скільки криваві бойні держав за сфери власних володінь і впливів. Ці проблеми як письменник, публіцист і радикальний демократ порушував і Фріч-романтик. Він окреслював свого героя за важивістю його ролі у визначеній ситуації, надавав йому можливість

промовляти, зокрема представляв монолог як особливу трибуну на тлі розгорнутих подій. І таких “нагород словом” найбільше діставалося тим, хто промовляв те, що було найважливішим для автора. Розлогі монологи не завжди зручні для реалізації їх на сцені, оскільки драматичний твір класично утворює діалог. Однак п’єси чинні і для прочитання та можливості проаналізувати ядро задуму автора. Для розкриття образу Мазепи, який мав договорити те, що не зміг реалізувати практичним чином, така можливість була надана. Версія самогубства Мазепи як романтичного героя типове явище, але далеко не схематичне, бо Фріч у нього вклав гарячу любов до свого героя і до українського народу, для якого, як чех, зробив чи не найбільше у добу національного відродження, добу романтичних сподівань і звершень. Ці пробуджувальні, інспіративні компоненти і становлять буттєвий сенс цього драматичного явища.

-
1. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. К., 2007.
 2. *Еремеева Г. И.* Чешский радикальный демократ Йозеф Вацлав Фрич. М., 1984.
 3. *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен, 1988.
 4. *Наливайко Д.* Теорія літератури й компаративістика. К., 2006. С. 162–196.
 5. *Обер Ж.-М.* Моральне богослов’я. Львів, 1997.
 6. *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. К., 2004.
 7. *Платон.* Собрание сочинений. Т. 1. М.: Мысль, 1990.
 8. *Сартр Ж. П.* Бытие и ничто. М.: Республика, 2002.
 9. *Dějiny české literatury.* III. Praha, 1961.

THE ROMANTIC DEATH OF HETMAN IN J. V. FRICH’S TRAGEDY “IVAN MAZEPA”

Grygoriy MOVCHANIUK

*Economical Institute in Vinnytsia
of Ternopil National University,
The department of scholar disciplines,
Honta st., 37, 21000 Vinnytsia, Ukraine
tel. (0038 043) 251 19 29*

Tragedy by I. V. Fritch (1829–1890) – “Ivan Mazepa” (1865) is considered to be the most important of his works. This work shows the events in Ukraine in the beginning of the XVIII century including the activity of hetman Ivan Mazepa directed on Ukraine’s liberation from Russia’s domination. The playwright depicts the way how Mazepa’s plans became true. The playwright shows the Poltava battle of 1709, its defeat and escape with Carl XII in Moldavia. I. Fritch romanticizes his hero. Instead of his natural death, the author interprets heroic suicide of Ivan Mazepa to testify to reckless adherence to Ukraine and the ideals he had devoted his life to.

The author focuses his attention on this very point, highlights democratic tendencies of this work and the significance of this change as well as scrutinizes I. Fritch’s motives.

Key words: democratic adherence, sacrifice, heroic suicide, patriotism.

**РОМАНТИЧЕСКАЯ СМЕРТЬ ГЕТМАНА
В ТРАГЕДИИ И.В. ФРИЧА “ИВАН МАЗЕПА”**

Грыгорій МОВЧАНЮК

*Винницький інститут економіки
Тернопільського національного університета
кафедра общенауочных гуманитарных дисциплин
ул. И. Гонты, 3721000 Винница, Украина
тел. (0038 043) 251 19 29*

Трагедия И. В. Фрича (1829–1890) – “Иван Мазепа” (1865) считается важнейшим его драматическим произведением. В ней он представил события в Украине начала XVIII века, в частности, деятельность гетмана Ивана Мазепы, направленную на освобождение Украины от российской зависимости. Драматург изображает реализацию гетманом своего замысла. Показывает ход Полтавской битвы 1709 г., поражение и бегство Карла XII в Молдавию. Фрич романтизирует своего героя. Вместо естественной смерти, автор интерпретирует героическое самоубийство Ивана Мазепы как подтверждение жертвенной преданности Украине и идеи, которой он посвятил жизнь. Автор статьи сосредоточил свое внимание именно на этом моменте, раскрыл демократические тенденции произведения и целесообразность такой замены, проанализировал мотивы, которыми руководствовался Фрич.

Ключевые слова: национальные идеалы, демократические тенденции, жертвенность, героический суицид, патриотизм.

Стаття надійшла до редколегії: 11.10.2008

Прийнята до друку: 25.12.2008